

TARİH KAYNAĞI OLARAK KUR'AN KISSALARI: SEBE MELİKESİ ÖRNEĞİ*

*Doç. Dr. Mahmut KELPETİN***

ÖZ

İnsanlığa hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân-ı Kerîm, İslâm tarihinin ilk başvuru kaynağı olma özelliğine sahip mukaddes bir kitaptır. Kur'an'da yer alan birçok sûre ve âyette siyerin ana konularıyla ilgili hususlara değinilmesi de bunu teyit etmektedir. Öte yandan Kur'an'da geçmiş milletlere ait çeşitli örnekler sunularak onların yaşayışları, davranışları vurgulanmış ve sonraki nesillere ibret olması adına kıssalara yer verilmiştir. Oran olarak Kur'an'ın dörtte birinden fazlası kıssalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla kıssanın anlaşılması, ilahi maksadın daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır. Diğer yandan Kur'an'ın kendine has bir usulünün olması, kronolojik açıdan belli bir sıranın takip edilmemesi, çoğu defa zaman ve mekân mefhumlarını açıkça belirtmemesi gibi hususlar kıssaların anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle ana hatları Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilen kıssalar hakkındaki değerlendirmelerde İslâm tarihinin sunduğu bilgiler önem kazanmaktadır. Nitekim Kur'an'da adı zikredilmeksizin bahsi geçen Sebe melikesiyle ilgili kıssa buna iyi bir örnektir. Sebe melikesinin adı Kur'an'da geçmemesine rağmen başta tefsir ve tarih kaynakları olmak üzere pek çok yerde "Belkıs" şeklinde zikredilmektedir. Bununla birlikte döneme ilişkin günümüze ulaşan kitâbelerde bu şekilde bir isimlendirme yoktur. Dolayısıyla tarih, bir yandan olayların izahında Kur'an'ın kaynaklığından istifade ederken, diğer yandan bu kıssa örneğinde olduğu gibi Kur'an'ın ana noktalarını belirlediği birçok meselenin çeşitli yönleriyle aydınlığa kavuşturulmasını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belkıs, Hz. Süleyman, Kıssa, Kur'ân-ı Kerîm, Sebe Melikesi

QUR'ANIC PARABLE AS A SOURCE OF HISTORY: THE EXAMPLE OF THE QUEEN OF SHEBA

SUMMARY

The Qur'an, which was sent as a guide to humanity is a holy book that holds the quality of being the first reference source of Islamic History. This quality is confirmed by the fact that several surah and verses in Qur'an relates to main topics of sira. Presenting different examples of past nations, the Qur'an also emphasizes their life styles and behaviors. The Qur'anic parables aim that people take lessons from them. Proportionally, the parables make more than one quarter of the content of the Qur'an. Hence, understanding the parables serve to better understanding of divine purpose. On the other hand, the Qur'an neither states the parables chronologically nor states the setting of events explicitly. These result in a difficulty in figuring out the parable and it increases the importance of information provided by the resources of Islamic History for understanding the parables in the Qur'an. As a matter of fact, Queen of Sheba whom Qur'an mentions without stating her name sets an ideal example to this fact. Even though the name of Queen of Sheba is not mentioned in the Qur'an, several sources, tafsir and historical ones being in the first place, cite her name as "Belqıs". However, there is no such naming mentioned in inscriptions that have survived to present day. Therefore, history on the one hand takes the Qur'an as a reference source to explain the events and on the other hand, just as in the above-mentioned parable, it sheds light to the details of several incidents that are framed out in the Qur'an.

Keywords: Bilqıs, Parable, Prophet Sulaymān, Queen of Sheba, The Holy Qur'an.

* Bu makale, 06 Ekim 2019 tarihinde Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nde düzenlenen Ahmed-i Hânî Sempozyumu'nda sunulan ve daha sonra basılan tebliğler kitabında yayımlanan bildirin gözden geçirilip notlar ilavesiyle yeniden hazırlanmış halidir.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, mahmut.kelpetin@marmara.edu.tr

Giriş

Etimoloji ve Tanım

Tarih, geçmişte yaşanmış olayları zaman ve yer göstererek anlatan, bunları sebep-sonuç ilişkisi içinde açıklayan bir ilim dalıdır.¹ Kelimenin kökeni ve kavram haline dönüşümüyle ilgili tartışmalar uzun süre devam etmiştir:

Tarih anlamına gelen, Yunanca “ἱστορία/istoría” kelimesinin anlam bilimsel tarihi oldukça detaylıdır. Milattan önce altı ve beşinci yüzyıllarda “istoría” kelimesi, geniş bir manada ülkeler, âdetler ve siyasî kurumlarla ilgili bilgilerin tümünü ifade etmek için kullanılmıştır. Zaman içinde kelime, anlam daralmasına uğramış ve bugünkü tarih kavramı ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu kelime, Romalılar’a hem içerik hem de kelimenin yazılışı açısından aynı şekliyle (historia) geçmiştir. Bununla birlikte Latin kökenli dillere geçerken herhangi bir fonetik (ses bilimsel) değişime uğramamıştır. Bunun olmamasında kelimenin gündelik dilde kullanılmamasının etkisi büyüktür. Daha sonra tarihin zamanla bir bilim haline dönüşmesiyle birlikte kelime, “Histoire, history, historic, istoriya” gibi şekiller almıştır. Bütün bu tartışmaların sonucunda “tarih” kelimesi, canlı-cansız her türlü nesnenin gelişim sürecini anlatan bir kavram haline dönüşmüştür. Nitekim bu bakış açısı, XIX. yüzyıldan itibaren genelleşmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.²

Tarih, köken olarak Arapça kelime değildir. Orta Çağ filologları da bunu teyit etmektedir. Bu nedenle Farsça’da “ay-gün” manasına gelen “ماه روز” kelimesinden türediği iddiası doğru olmamalıdır.³ Tarih kavramının Arapça’daki gelişimine bakılacak olursa Arapça’da tarih anlamına gelen iki kelime vardır. Bunlar: “Ahbar/الأخبار” ve “Tarih/تاريخ” kelimeleridir. Haber kelimesinin çoğulu olan ahbâr, başlangıçta olaylarla ilgili bilgi anlamına gelirken zamanla anlamı değişmiş ve Hz. Peygamber’in yaptığı işler ve söylediği sözler için kullanılmıştır. Daha sonra bu ilme “ahbâr”, bu alanda eserleri olanlara da “ahbârî” denilmiştir. Esasında ahbârîler, telif ve tasnif geleneğinin yaygınlaşmadığı zamanda, haberleri kendi döneminin şartlarına göre nakleden kimselerdir. Bu isimlendirme onları “nessâb” olarak adlandırılan nesep âlimlerinden ayırmak içindir. Dolayısıyla ahbârî diye isimlendirilen kimse kendi döneminin tarihçisi kabul edilmektedir.⁴ Nitekim Avâne b. Hakem’in (ö. 147/764 [?]), “tarih ravisi, şiiir ve neseb âlimi” ve İbn De’b’in (ö. 171/787) “Arap tarihi ve şiiiri” konularında geniş bilgi sahibi âlim olarak tanınması bunu teyit etmektedir.⁵

Öte yandan tarih kavramı, IX. yüzyıldan itibaren İngilizce’deki “history” kelimesine karşılık kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında kelimenin “haber”den tamamen farklı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan etimolojik olarak tarih kelimesinin kökeni incelendiğinde Sâmicce “kamer/ay ve şehir/ay”; Akkadca “(w)arhu/أرحو”; İbranice “yarh/ירח”; Aramice “yrah/ירח”; Etiyopyaca “warh/ورح” ve Güney Arabistan dilinde “wrh/ورح” kelimelerinden türetildiği söylenebilir. Ancak konuyla ilgili tartışmalar dikkate alındığında, kelimenin Güney Arabistan dilindeki “ورح” kelimesinden geldiği genel kabul görmektedir.⁶ Diğer yandan Güney Arabistan’da ortaya çıkarılan bir başka tabletten hareketle tarih kelimesiyle ilgili farklı bir etimoloji de öne sürülmüştür:

Buna göre tablette “أرخ” kökü, “yargı ve hüküm” gibi anlamlara gelen hukuk kavramlarıyla ya da “sene” manasına gelen bir kelime ile beraber kullanılmıştır. Bütün bu tartışmalardan sonra kelimenin türetildiği kökün “kamer/ay ve şehir/ay” olduğu söylenebilir.⁷

¹ Mustafa Fayda, “Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/30.

² F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden: E.J. Brill, 1968, 8-9.

³ F.C. De Blois, “Ta’rikh”, *Encyclopaedia of Islam* (2. Edisyon), (Erişim 5 Mayıs 2022).

⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-‘Arab kabile’l-İslâm* (Beyrut: Dârü’s-sâkî, 1422/2001), 1/115-116.

⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dârü’l-ma’ârif, 1417/1997), 119.

⁶ De Blois, “Ta’rikh”.

⁷ Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, 11-13.

Arapça'da “zaman” ve “dönem” manasına gelen “tarih” kelimesi, Kur'an ve hadislerde yoktur. Tarih anlamında Kur'an'da “Allah'ın günleri”⁸ “kasas”, “nebe' (çoğulu enbâ)”, “haber” ve “ahbâr” ve tarihî olay anlamında “hadîs” kelimeleri kullanılmıştır.⁹ Öte yandan Buhârî'de tarih kelimesi “(Müslümanlar) Tarih vermeye ne zamandan itibaren başlamışlardır? / بَابُ التَّارِيخِ، مِنْ أَيَّنْ / أَرُخُوا التَّارِيخَ” şeklindeki bab başlığında yer almaktadır.¹⁰ Bu kelimedden önce Müslümanlar aynı anlama gelen “adde/عد” fiilini¹¹ kullandılar.¹² İslâm döneminde Hz. Ömer'in, hicreti takvim başlangıcı¹³ kabul etmesiyle (16/637) birlikte tarih kelimesinin kullanımı artmaya başladı.¹⁴ Meselâ ensâb âlimi ve Emevî dönemi tarihçisi Avâne b. Hakem eserine “*Kitâbü't-Tarîb*” ismini verdi. Avâne, İslâmî dönemde eserine “tarih” adını veren ilk kimseydi.¹⁵ Ancak tarih kelimesinin bu şekilde kullanılması sıkça karşılaşılan bir şey değildi. Dönemin yaygın kullanımı daha ziyade ahabâr şeklindeydi. Nitekim müellifler eserlerine “*Târîbu'l-mütekaddime, Târîbu'n-nebî, Târîbu'l-Arab*” isimleri yerine “*Abbâru'l-mütekaddime, Abbâru'n-nebî, Abbâru'l-Arab*” adlarını vermeyi tercih ettiler. Tarih ve müerrih terimleri asıl şeklini hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru elde etti.¹⁶

Tarih ve Kur'an Kıssaları

Tarih, insan varlığının doğal bir tezahürü olup her milletin kendi imkanları ölçüsünde ihtimam gösterdiği bir ilim dalıdır. Geçmişin mirası olan bu ilim sayesinde insanların yeme-içme, giyim-kuşam, barınma gibi temel ihtiyaçları yanında toplumun tarihî şahsiyetlerini, ileri gelenlerini, dinî ve kültürel arka planını bilme imkanına sahip olunmaktadır. Bir gün herkes gibi tarihin bir ögesi olacağını bilen insanoğlu da hem geçmişini tanıma hem de geçmiş ile gelecek arasında bağlantı kurabilmek için bu ilme ilgi göstermektedir. Müslümanlar da zaman içinde kendilerinden önce yaşayan diğer milletler gibi tarihlerine ilgi duymaya başlamıştır. Böylece geçmişin mirasını ortaya çıkardıkları gibi tarihin sonraki nesillere eksiksiz aktarılmasına da katkı sağlamışlardır. Esasında onların tarihe ilgi duymasının pek çok sebebi vardı. Bunda Câhiliye'nin menkıbevî tarih anlayışına ilave olarak Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği vahyin ve indirilen son kitabın etkisi oldukça önemliydi. Böylece ilk Müslümanlar, Kur'an'ın yönlendirmesiyle kendilerine has yeni bir tarih yazıcılığının oluşmasına vesile oldular. Kur'an, kâinatın ve insanın yaratılışı başta olmak üzere mazi, hal ve istikbale dikkati çekmekte, eski milletlerin güzel davranışlarına ilişkin iyiliklerinden örnekler sunmakta, kötülüklerinden de ibret alınmasını tavsiye etmekte ve Hz. Muhammed'e kadar olan peygamberler silsilesinden sıklıkla bahsetmektedir.¹⁷

Kur'an-ı Kerîm, Allah Teâla tarafından insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilmiş mukaddes bir kitaptır. Kur'an'ın mucize oluşu, onu hayatın içinde tutmanın yanında günümüze kadar yaşanan toplumsal değişimlerden etkilenmemesini ve aslî özelliğini kaybetmemesini sağlamıştır.¹⁸ Diğer taraftan Kur'an, İslâmî ilimlerin ana kaynağı olduğu için İslâm tarihinin de ilk başvuru kaynaklarından. Çünkü Kur'an'da yer alan bazı sûre ve âyetlerde Mekke şehri, Kâbe, Kureyş kabilesi, Câhiliye dönemi, Habeşistan ve Medine'ye hicret, ensar, muhacirler, münafıklar gibi siyerin ana malzemesiyle ilgili konulardan genel olarak bahsetmektedir. Bunun yanı sıra

⁸ İbrâhîm 14/5; el-Câsiye 45/14.

⁹ Fayda, “Tarih”, 40/30. Ayrıca bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982), “kss”, “nb'e”, “hdğ”, “hbr” md.leri.

¹⁰ Buhârî, “Menâkıbü'l-ensâr”, 48.

¹¹ Buhârî'nin yaşadığı dönemde bu kelimenin yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Onun ilk eserlerinden birisi olan *et-Târîhu'l-kebir* de bunu teyit etmektedir.

¹² Rosenthal, *A History of Muslim*, 13-14.

¹³ İlk defa Yâla b. Ümeyye'nin Yemen'de bulunduğu sırada bunu kullandığı söylenmiştir. bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülâk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru Süveydan, 1387/1967), 2/390; Muhammed el-Hâkîm en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1411/1990), 3/479.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslîm b. Kuteybe, *el-Ma'ârif*, nşr. Servet Ukkâşe (Kahire: Dârü'lma'ârif, 1413/1992), 554; Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eyrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1417/1996), 10/322.

¹⁵ Mustafa Fayda, “Avâne b. Hakem”, *Türkiye Diyanet Vakefî İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/107.

¹⁶ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 1/115-116.

¹⁷ Fayda, “Tarih”, 40/30.

¹⁸ İdris Şengül, “Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri”, *Diyanet İlmî Dergi* 32/4 (Ekim-Kasım-Aralık 1996), 63-.

tarihten çeşitli örnekler vererek geçmiş milletlerin yaşayışları, davranışları vurgulanmış ve sonraki nesiller için ibret olması adına kıssalara da yer verilmiştir.¹⁹

Kıssa, sözlükte “bir şeyin ardına düşmek, izini sürmek, ardınca gitmek”²⁰ yahut bir şeyle ilgili hâdiseleri adım adım izleyerek bildirmek anlamlarına gelmektedir.²¹ Kur’an’da kıssa kelimesi geçmez. Bunun yerine “hikâye, hikâye etmek” manasında kasas ile aynı kökten türeyen farklı kelimeler yer almaktadır. Meselâ “iz sürmek” anlamında kassa (قص) fiili, iki âyette;²² “hikâye” ve “hikâye etmek” manasındaki “kasas” kelimesi dört âyette²³ geçmektedir.²⁴ Yine aynı kökten gelen ve sözlükte “iz sürmek, ardından gitmek” manasında masdar olan *kasas* kelimesi “denklik” anlamına geldiği bir yer dışında²⁵ “kasten adam öldürme ve müessir fiil suçlarında, suçluya işlediği fiile denk gelen bir ceza ile mukabele edilmesi” anlamında²⁶ üç yerde²⁷ kullanılmıştır.²⁸ Öte yandan Kur’an’da *kasas* kelimesi ve türevleri dışında benzer anlamda başka kelimeler de geçmektedir. Meselâ sözlükte “haber, bilgi, ilan, önemli haber” anlamına gelen nebe’ (çoğulu enbâ’) kelimesi²⁹ ile bu kökten türeyen birçok fiil Kur’an’da yer almaktadır. Yine “yeni söz, hâdise” anlamına gelen hadis kelimesi de³⁰ “kıssa, hâdise, haber” manasında kıssaları ifade etmek için kullanılmıştır.³¹

Kur’an kıssaları içerikleri itibariyle tarihsel kıssalar, Kur’an’ın nüzülü sırasında gerçekleşen olaylar ve gaybî olanlar olmak üzere üç kategoriye ayrılır:

1) Tarihî olanlar, Kur’an’ın inmeye başladığı dönemden önce gerçekleşen olaylarla ilgilidir. Hz. Âdem, Habil, Kabil, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Ashâb-ı Kehf, Ashâbü’l-fil, Ashâbü’l-uhdûd gibi.

2) Kur’an’ın nüzülü sırasında kıssa formunda anlatılanlar. Bunlar İsrâ, Miraç, Hicret, Bedir, Uhud ve Hendek gibi Hz. Peygamber’in ve sahabenin yaşadığı dönemde meydana gelen olayları ihtiva etmektedir.

3) Gaybî olanlar, Hz. Âdem’in yaratılışı, âhiret, cennet, cehennem konularını içine almaktadır.³²

Öte yandan Kur’an’daki kıssaları peygamberler, kişi ve topluluklar şeklinde iki ayrı kategoride tasnif etmek mümkündür. Peygamber kıssaları yirmi yedi başlık halinde sunulurken kişi ve topluluklar on üç başlıkta aktarılmıştır. Bunun âyet bazında karşılığı 1787’dir. Kur’an’daki toplam âyet sayısınının 6236 olduğu hususu dikkate alındığında kıssaların oranı %27,65’tir. Yani Kur’an’ın âyet açısından dörtte biri, kıssalardan meydana gelmektedir. Dolayısıyla kıssaları anlamaya yönelik çaba, Kur’an’ın doğru anlaşılmasına katkı sağlamış olacaktır.³³

Sebe Melikesi Kıssası ve Tarihî Değeri

¹⁹ Fayda, “Tarih”, 40/31.

²⁰ Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimaşk-Beyrut: Dâru’l-kalem-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412/1992), 671; Mükerrerem b. Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, nşr. Emin M. Abdülvehhâb-M. Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1417/1997), “kss” md.; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâci’ü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc v.dğr. (Küveyt: nşr. Vizâretü’l-İlâm, 1965-2002), “kss” md;

²¹ D. B. Macdonald, “Kıssa”, *EP* (İng.), 6/186; İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 39/499.

²² el-Kehf 18/64; el-Kasas 28/11.

²³ Âl-i İmrân 3/62; el-A’raf 7/176; Yûsuf 12/3; el-Kasas 28/25.

²⁴ Bu köke ait türevlerin Kur’an’da geçtiği yerler ve anlam kategorileri hakkında geniş bilgi için bk. Şengül, “Kıssa”, 39/499; Muhammed Abay, *Kur’ân Kıssaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 9-10.

²⁵ el-Bakara 2/194.

²⁶ Şamil Dağcı, “Kıssa” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/488.

²⁷ el-Bakara 2/178, 179; el-Mâide 5/45.

²⁸ Geniş bilgi için bk. Abdülbâkî, *el-Mu’cem*, “kss” md.

²⁹ Âl-i İmrân 3/44; el-Mâide, 5/27; el-En’âm, 6/5, 34, 67.

³⁰ ez-Zâriyât 51/24, Tâhâ 20/9; en-Nâziât 79/15, el-Burûc 85/17, el-Gâşiyeh 88/1.

³¹ Şengül, “Kıssa”, 39/498.

³² Şengül, “Kıssa”, 39/499; Abay, *Kıssa*, 13-14.

³³ Mustafa Kara, “Kur’an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 9/1 (Bahar 2014) 91-94.

Kıssaların asıl hedefi tarihi bir olayı anlatmak değildir. Bununla birlikte Kur'an'da yer alan tarihî kıssaların muhtevası geçmişte yaşanmış olaylar olduğu için bu açıdan tarih ilminin ilgi alanına girmektedir. Dolayısıyla tarihin kaynağı olarak Kur'an kıssaları, tarih kaynaklarında bulamayacağımız çok özel bilgilere sahip olma imkânı vermektedir. Ancak Kur'an'ın geçmiş olaylardan bahsederken kendine has bir usulünün olması, meselâ, kronolojiye yer vermemesi, çoğu defa zaman ve mekân unsurlarını açıkça belirtmemesi gibi hususlar kıssaların anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Çünkü kıssaların temel amacı tarihî olayları, kahramanları, zaman ve mekânı, ayrıntılarıyla anlatmak değildir. Bunun yerine yaşanan hâdiseden çıkarılacak derslere ilişkin öğüt ve hikmetlerle hidayete vesile olma amaçlı dinî mesajlar vermektedir.³⁴ Bu nedenle temel çerçevesi Kur'an'da ifade edilen kıssalara ilişkin değerlendirmelerde İslâm tarihinin verdiği bilgiler konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Meselâ Sebe melikesiyle ilgili kıssa, buna iyi bir örnektir. Kur'an'da Sebe melikesinin Hz. Süleyman'ı ziyaret ettiği ve onunla görüştüktan sonra peygamberliğini kabul ettiği anlatılmaktadır. Kur'an, Sebe melikesinin ismine yer vermediği halde tefsir ve tarih kaynakları başta olmak üzere pek çok eserde ismi "Belkis" olarak geçmektedir.³⁵ Ancak tarihî verilere bağlı olarak "Belkis" kimliğini³⁶ ortaya çıkarabilmek mümkün değildir.³⁷ Ayrıca o döneme ait ortaya çıkarılan kitâbelerde de böyle bir isme rastlanılmaması³⁸ bu tezi doğrulamaktadır. Dolayısıyla Kur'an bir yandan İslâm tarihindeki rivayetlerin doğruluğunun tespitine yardımcı olmaktadır. Diğer yandan da tarihî veriler, kıssalarda olduğu gibi Kur'an'ın genel hatlarını çizdiği pek çok olayın izahına katkı sunmaktadır.

Sebeliler hakkında³⁹ bir diğer mesele, Sebe melikesinin Hz. Süleyman'ı ziyaret etmesidir. Ahd-i Atık'te kraliçenin adı ve yaşadığı yer zikredilmeksizin bahsi geçer. Konu özetle şöyledir:

Sebe melikesi Allah adını yaymasından dolayı şöhreti her yerde duyulan Hz. Süleyman'ı hem görmek hem de gerçek bir peygamber olup olmadığını anlamak üzere çeşitli baharat, çok miktarda altın ve kıymetli taşlarla yüklü büyük bir kabile eşliğinde Güney Arabistan'dan kalkıp Kudüs'e geldi.⁴⁰ Ziyareti sırasında aklından geçen her şeyi Hz. Süleyman'a sordu. Süleyman da onun bütün sorularına cevap verdi; görüşme esnasında yanıt vermekte güçlük çektiği hiçbir konu olmadı. Sebe kraliçesi Hz. Süleyman'ın bilgeliğini, yaptırdığı sarayı, sofranın zenginliğini, görevlilerin davranışını, özel giyimli hizmetkârların yaptığı hizmeti, Rabb'in tapınağında sunulanları görünce, "Ülkemdeyken, yaptıklarınla ve bilgeliğinle ilgili duyduklarım doğruymuş" diyerek hayranlığını ifade etmekten kendini alamadı. "Ne mutlu adamlarına! Ne mutlu sana hizmet eden görevlilere! Çünkü sürekli bilgeliğine tanık oluyorlar." diyerek takdirlerini bildirdi. Daha sonra Hz. Süleyman, Sebe kraliçesine çok sayıda kıymetli hediyeler takdim etti ve isteklerini yerine getirdi. Görüşmenin ardından kraliçe adamlarıyla birlikte oradan ayrılp ülkesine döndü.⁴¹ Ayrıca Sebe Krallığı, Süleyman'a saygı ve tazimde bulunup altın ve hediyeler takdim eden, Suriye ve Mısır'a altın, değerli taşlar, güzel kokulu bitkiler satan ve her çeşit baharatı ihraç eden bir toplum olarak gösterilmektedir.⁴²

³⁴ Şengül, "Kıssa", 39/499-500.

³⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beirut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1423/2002), 3/301; Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Nesebî Me'ad ve'l-Yemenî'l-kebir*, nşr. Nâci Hasan (Beirut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988), 2/549; Abdürrezzâk es-San'ânî, *et-Tefsîr*, nşr. Mahmud Muhammed Abduh (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye 1419/1999), 2/473; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *Kitâbü'l-Ticân fî müllûki Himyer*, nşr. Freitz Krenkow (Haydarâbâd: 1347/1928), 183.

³⁶ İsmi İbrânce "Pilegish"ten (cariye) ya da Yunanca "Naukalis"ten geldiği söylenmiştir. Ancak bu doğru olmamalıdır. Zira ismin etimolojisini tespit etmek imkansızdır. Jacob Lassner, "Bilqis", *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden: Brill, 2001), 1/228.

³⁷ Belkis'in ismi kaynaklarda Yelkame bint el-Yeşrah b. Hâris veya Belkis bint Hedahid b. Şurahbil, bir Habeş efsanesine göre de Mâkedâ olarak zikredilmektedir. bk. İbnü'l-Kelbî, *Nesebî Me'ad*, 2/549; İbn Hişâm, *Kitâbü'l-Ticân*, 183.

³⁸ Meselâ Yahudi tarihçi Josephus, kitâbelerde melikenin adı yer almadığı için onu Mısır ve Habeş kraliçesi olarak kabul etmiştir. Joseph Jacobs-Ludwig Blau, "Sheba, Queen of" *Jewish Encyclopedia*, (New York: KTAV, 1964) 11/235. Ancak bu iddiayı destekleyecek bir veri yoktur.

³⁹ Ahd-i Atık'teki bilgilerden yahudilerin ticarî ilişkileri nedeniyle Sebeliler'i tanıdığı anlaşılmaktadır. bk. Yeremya, 10/1-13; Eyub 6/19.

⁴⁰ Yahudi kaynaklarında kraliçe, doğanın dengesini yani toplumdaki ataerkil düzeni bozan ve dolayısıyla Tanrı'nın iradesine isyan eden biri olarak tasvir edilmektedir. Değerlendirme için bk. Axel Havemann, "Bilqis", *Encyclopaedia of Islam* (3. Edisyon), (Erişim 5 Haziran 2022).

⁴¹ I. Krallar 10/1-13; II. Tarihler, 9/1-9, 12.

⁴² Mezmurlar, 72/10, 15; Hezekiel, 27/22-23, 38/13; İşıya 60/6; Eremya, 6/20; Eyub, 6/19. Bazı araştırmacılar Tevrat'ta geçen bu hikâyenin

Kur'ân-ı Kerîm'de Sebe hakkında anlatılanlar Ahd-i Atık'ten biraz daha farklıdır.⁴³ İlk olarak Neml sûresinde Hz. Süleyman'ın, bir sefer esnasında ordusuyla birlikte karınca vadisine geldiğinde kuşları gözden geçirdiği ve "Hüdhüd"ün⁴⁴ olmadığını öğrenince sebebini sorduğu belirtilir. Hz. Süleyman, Hüdhüd'ün geçerli bir mazeret sunamaması halinde ya onu ağır biçimde cezalandıracağını ya da kafasını keseceğini söyler. Bir süre sonra Hüdhüd gelir ve Hz. Süleyman'a bilmediği Sebe ülkesi hakkında haberler getirdiğini, bu ülkeyi bir kadının idare ettiğini ve güçlü bir ülke olan Sebe halkının Allah'a inanmayı bırakıp güneşe tapıtığını haber verir. Bunun üzerine Hz. Süleyman Hüdhüd'ün söylediklerini teyit etmek için onunla Sebe kraliçesine bir mektup gönderir ve oradaki yöneticilerin nasıl bir karar alacaklarını öğrenmesini ister.⁴⁵ Verilen emri yerine getiren Hüdhüd, Sebe melikesinin yurduna gider ve mektubu takdim eder. Mektubu okuyan kraliçe, kavminin ileri gelenlerini toplar ve onlarla istişare etmeden bir karara varmak istemediğini belirtir. Daha sonra onlara "Ey ileri gelenler! Durumum hakkında bana görüş bildirin. Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem" der. Onlar da güçlü ve kuvvetli olduklarını ve kendilerine istediği emri verebileceğini söylerler. Kraliçe, kralların bir memlekete girince orayı harap edip halkının ileri gelenlerini zelil hale getirdiklerini belirterek konuyu barışçıl yollarla halletmek istediğini ifade eder. Ardından elçiler aracılığıyla Hz. Süleyman'a bazı hediyeler gönderir. Hediyeyi kendisine yardım gibi algılayan ve sinirlenen Hz. Süleyman: "Andolsun, biz onlara, karşı koyamayacakları ordularla gelir ve onları oradan aşağılanmış ve küçük düşürülmüş olarak çıkarınız" der ve üzerlerine yürümekle tehdit eder. Hediyeleri elçilerle birlikte geri gönderir. Bu gelişme üzerine Sebe melikesi Hz. Süleyman'ın sarayına gitme ihtiyacı hisseder. Burada kendi tahtıyla karşılaşmasının yanı sıra, sarayda zemini derin bir su sanıp eteklerini topladığı fakat kendisine "Bu (tabanı) billurdan döşenmiş bir köşktür" denilince Hz. Süleyman'ın hem ruhanî hem de cismanî güce sahip gerçek bir peygamber olduğunu anlayıp⁴⁶ iman eder.⁴⁷

"Sebe melikesi" yahut Belkis ismiyle birlikte zikredilen bu hükümdar hakkında kaynakların naklettikleri bilgiler farklı olduğu için net bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Burada temel ihtilaf, "Belkis"ın kimliğiyle ilgilidir.⁴⁸ Bazı Müslüman kaynaklarda Belkis, Hz. Süleyman ile aynı dönemde yaşayan Sebe melikesi olarak isimlendirilir.⁴⁹ Bununla birlikte son dönemde yapılan çalışmalarla birlikte bazı araştırmacılar, hikayenin tarihî delillerle uyuşmadığını; bunun Yahudi

Süleyman'ın serveti ve iktidarının gücünü ortaya koymak için uydurulduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca son derece iyi şartlar içinde bulunan ve fazlasıyla zengin bir devletin hükümdarının, Kudüs sarayının lüksü karşısında şaşkına döneceğine inanmanın güç olacağına işaret etmektedir. Belki de ziyaretin hedefi, iki taraf için de büyük önem taşıyan ticarî ilişkilerin geliştirilmesi ve güvence altına alınmasıdır (J. Taylor, "Sheba, Queen of P", *Dictionary of Bible*, ed. James Hastings (New York: Charles Scribner's Sons, 1909) 843). Bu nedenle krallığın Yemen yerine Hz. Süleyman'ın merkezine yakın Şemer dağı, Hicaz ya da Necd'de olabileceği iddia edilmiştir. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 2/262-263.

⁴³ Yahudi metinlerinde Belkis'in dini inancına yönelik bilgiler Müslüman kaynaklara göre oldukça azdır. İslâmî kaynaklar, kraliçenin çok tanrıçılıktan tek tanrıçılığa geçişine vurgu yapar. Ayrıca bütün rivayetlerde Belkis, sarayda bir hanımefendi, mistik olarak idealize edilmiş bir figür ve dindar bir Müslüman olarak tasvir edilir. bk. Havemann, "Bilqis".

⁴⁴ Hz. Süleyman kıssasında önemli rol üstlenen Hüdhüd, "coraciiformes" takımının "upupidae" familyasının tek üyesi olup çıkardığı sese ya da başında bulunan sorguç şeklindeki renkli tüylere göre adlandırılmaktadır. Kanatları ve kuyruğu siyah beyaz alacalı, öbür bölümleri pembeye çalan açık kahverengi, tepeliğinin uçları siyah bir kuştur. Yuvasını hoş olmayan bir kokuya sahip olması için gübre içinde (A.J. Wensinck, "Hudhud", *Encyclopaedia of Islam* (2. Edisyon), Erişim 10 Haziran 2022.) genellikle ağaç kovuklarına, duvar deliklerine ve kaya oyuklarına yapardı. bk. Ömer Faruk Harman-Cemal Kurnaz, "Hüdhüd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/461.

⁴⁵ Harman-Kurnaz, "Hüdhüd", 18/461.

⁴⁶ Bazı kaynaklarda Hz. Süleyman'ın Sebe melikesi ile evlendiği veya Hemdân melikiyle evlendirip görevinde bıraktığına dair rivayetler yer almaktadır. bk. İbn Hişâm, *Ticân*, 161; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 629.

⁴⁷ en-Neml 27/20-44. Kıssanın Kur'an'daki ayrıntıları ile Ahd-i Atık karşılaştırıldığında Sebe melikesinin bir anda Hz. Süleyman'ın huzuruna getirilen tahtını görüp hak dini benimsemesi ve saraya girerken zeminin su ile kaplı olduğunu düşünüp eteklerini toplaması motiflerinin Ahd-i Atık'te bulunmadığı görülmektedir. bk. Orhan Seyfi Yüceci, "Belkis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/420.

⁴⁸ Sebe melikesinin adının Belkis haline dönüşümünün nasıl gerçekleştiği hususunda bilgiler net değildir. Bununla birlikte ismin yansımaları günümüze kadar devam etmiştir. Meselâ Belkis'in adı Amerika Birleşik Devletleri ve Jamaika'da siyah kurtuluş hareketi için örnek teşkil etmektedir. Yine 1960'lardan itibaren Arap ülkelerinde, özellikle Yemen'de Müslüman kadınların daha iyi imkanlara kavuşması için umut sembolü olmuştur. Öte yandan Belkis klasik Arap edebiyatındaki görünümüne ilave olarak, çağlar boyunca genellikle dini veya siyasi bir amacı olan yeni efsaneler ve halk hikayelerinin kaynağı olma özelliğini muhafaza etmiştir. Yemen'de şiirlere, Mısır, Suriye ve Filistin topraklarında romanlara, tiyatro oyunlarına konu edilmiştir. Yine VI/XII. yüzyıldan itibaren Fars ve Türk edebiyatında tasavvufî yazılarda, halk hikâyelerinde ve tiyatro oyunlarında sıkça ele alınmış; İslam sanatında minyatürlerde ve modern tasarımlarda da canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. bk. Havemann, "Bilqis".

⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrî'l-kebir*, 3/301; Taberî, *Târîh*, 1/489-493.

anlatılarından ve eski Arap efsanelerinden türetildiğini;⁵⁰ o döneme ait kitâbelerde böyle bir isme rastlanılmadığını, Belkıs'ın Asur yıllıklarında adı geçen üç Arap kraliçesinden biri olabileceğini belirtmiştir.⁵¹ Yine Yemen'de Belkıs adlı kraliçeye (m.s. 330-345) Himyerîler devrinde tesadüf edildiğini, ancak onun, kendisinden yaklaşık XIII-XIV asır önce yaşamış olan Hz. Süleyman ile bir ilgisinin bulunmadığını; dolayısıyla çokça dillendirilmiş olan Hz. Süleyman ve Belkıs hikâyesinin gerçek olamayacağını ifade etmektedir.⁵²

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerîm merkeze alındığında Hz. Süleyman ile görüşmeye gelen kişinin Sebe kraliçesi olduğu fakat isminin zikredilmediği unutulmamalıdır.⁵³ Dolayısıyla bölgede öteden beri devam eden arkeolojik kazılar⁵⁴ tam olarak neticelenmeden bu konuyu bilimsel bakımdan açıklığa kavuşturmak mümkün görünmemektedir.⁵⁵

Sonuç

Kur'an'da Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman ve Sebe melikesi örneğinde olduğu gibi pek çok tarihî kıssa bulunmaktadır. Dolayısıyla tarihin konusuna giren çok sayıda bilgi, Kur'an'da vardır. Ancak muhtevası ve anlatım üslubu itibarıyla Kur'an'ın bir tarih kitabı olmadığı ya da tarihî olayları ayrıntılarıyla anlatmayı hedeflemediği unutulmamalıdır.⁵⁶ Çünkü Kur'an'ın amacı muhatabının ibret ve ders almasını sağlamak, bir düşünce yapısını inşa etmektir. Bu nedenle Kur'an bir yandan İslâm tarihindeki rivayetlerin doğruluğunun tespitine yardımcı olmaktadır. Diğer yandan da tarihî veriler, kıssalarda olduğu gibi Kur'an'ın genel hatlarını çizdiği pek çok olayın izahına katkı sunmaktadır.

⁵⁰ Havemann, "Bilqīs".

⁵¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, II, 262.

⁵² J. Tkatsch, "Seba", *İA*, 10/269; Neş'et Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cabiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 11, 13.

⁵³ Havemann, "Bilqīs".

⁵⁴ Wendell Phillips, Marilyn Phillips Hodgson, Yusef Abdullah ve William Glanzman'ın bölgedeki arkeolojik faaliyetleri bunun örneklerindedir. Geniş bilgi için bk. <http://www.ucalgary.ca/UofC/events/unicomm/NewsReleases/queen.htm>

⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, İstanbul: Kuramer Yayınları 2016, 40-42.

⁵⁶ Şengül, "Kıssa", 39/500; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kur'an-Tarih İlişkisi Üzerine", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7 (2017/2), 42.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekir. *et-Tefsîr*. nşr. Mahmud Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye 1419/1999.
- Belâzürî, Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *el-Ensâbü'l-Eşraf*. nşr. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fıkr 1417/1996.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü's-sâkî, 1422/2001.
- De Blois, F.C. vd. "Ta'rikh". *Encyclopaedia of Islam* (2. Edisyon). ed. P. Bearman vd. Erişim 5 Mayıs 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/tarikh-COM_1184
- Fayda, Mustafa. "Avâne b. Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 107. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/30-36. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîbayn*. nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1411/1990.
- Harman, Ömer Faruk – Kurnaz, Cemal. "Hüdhüd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/461-462. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Havemann, Axel, "Bilqis", *Encyclopaedia of Islam* (3. Edisyon). ed. Kate Fleet, vd. Erişim 5 Haziran 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-the-quran/bilqis-EQSIM_00049
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer*. nşr. Freitz Krenkow. Haydarâbâd, 1347/1928.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. nşr. Servet Ukkâşe. Kahire: Dârülma'ârif, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Emin M. Abdülvehhâb-M. Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*. nşr. Nâcî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fibrîst*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-ma'arife, 1417/1997.
- Jacobs, Joseph-Blau, Ludwig. "Sheba, Queen Of". *Jewish Encyclopedia*. 11/235-236. New York: KTAV, 1964.
- Kara, Mustafa. "Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz". *İslâmî İlimler Dergisi*. 9/1 (2014) 69-102.
- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Lassner, Jacob. "Bilqis". *Encyclopaedia of the Qur'an*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 1/228-229. Leiden: Brill, 2001.
- Macdonald, D. B. "Kıssa". *The Encyclopaedia of Islam (new edition)*. 6/185-187.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *et-Tefsîrü'l-Kebîr*. nşr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsi'l-Arabî, 1423/2002.
- Neş'et Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağ*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Râgıb el-İsfahânî, Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk-Beyrut: Dârü'l-kalem-Dârü's-Şâmiyye, 1412/1992.
- Rosenthal, F. *A History of Muslim Historiography*. Leiden: E.J. Brill, 1968.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Kur'an-Tarih İlişkisi Üzerine". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/7 (2017/2). 13-44.
- Şengül, İdris. "Kıssa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,

2002), 39/498-501.

Şengül, İdris. “Kur’ân Kıssalarını Tarihi Değeri”. *Diyanet İlmî Dergi* 32/4 (Ekim-Kasım-Aralık 1996). 63-91.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*. nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Süveydan, 1387/1967.

Taylor, J. “Sheba, Queen of”. *Dictionary of Bible*. ed. James Hastings. 843. New York: Charles Scribner’s Sons, 1909.

Tkatsch, J. “Seba”, *İslâm Ansiklopedisi*. 10/269.

Wensinck, A.J. “Hudhud”. *Encyclopaedia of Islam* (2. Edisyon). ed. P. Bearman vd. Erişim 10 Haziran 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/*-SIM_2926

Yücetürk, Orhan Seyfi. “Belkıs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/420-421. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü’l-‘arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*. nşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc v.dğr. 50 Cilt. Küveyt: nşr. Vizâretü’l-İ‘lâm, 1965-2002.

<http://www.ucalgary.ca/UofC/events/unicomm/NewsReleases/queen.htm> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2016)